

العربی، ۴۲۳ق؛ جامع البیان: الطبری (م. ۳۱۰ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ق؛ **جمهرة اللغة**: ابن درید (م. ۳۲۱ق.)، به کوشش رمزی بعلبکی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۷م؛ **الدر المنثور**: السیوطی (م. ۹۱۱ق.)، بیروت، دار المعرفه، ۱۳۶۵ق؛ **الصادق**: الفیض الکاشانی (م. ۱۰۹۱ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۲ق؛ **الصحاح**: الجوهری (م. ۳۹۳ق.)، به کوشش العطار، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۰۷ق؛ **علل الشرائع**: الصدوق (م. ۳۸۱ق.)، به کوشش بحر العلوم، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۵ق؛ **عمدة القاری**: العینی (م. ۸۵۵ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ **عوالی اللئالی**: ابن ابی جمهور (م. ۸۸۰ق.)، به کوشش عراقی، قم، سید الشهداء، ۱۴۰۳ق؛ **العین**: خلیل (م. ۱۷۵ق.)، به کوشش المخزومی و السامرائی، دار الهجرة، ۱۴۰۹ق؛ **عیون اخبار الرضا**: الصدوق (م. ۳۸۱ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۴۰۴ق؛ **غریب الحدیث**: ابراهیم بن اسحق الحریمی (م. ۲۸۵ق.)، به کوشش سلیمان بن ابراهیم، جدّه، دار المدینه، ۱۴۰۵ق؛ **الفائق فی غریب الحدیث**: الزمخشری (م. ۵۳۸ق.)، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق؛ **فتح الباری**: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، بیروت، دار المعرفه؛ **القاموس المحیط**: الفیروزآبادی (م. ۸۱۷ق.)، بیروت، دار العلم؛ **الكافی**: الكلینی (م. ۳۲۹ق.)، به کوشش غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ **الكشاف**: الزمخشری (م. ۵۳۸ق.)، قم، بلاغت، ۱۴۱۵ق؛ **کنز العمال**: المتقی الهندی (م. ۹۷۵ق.)، به کوشش السقاء، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ **لسان العرب**: ابن منظور (م. ۷۱۱ق.)، قم، ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق؛ **مجمع البحرین**: الطریحی (م. ۱۰۸۵ق.)، به کوشش حسینی، بیروت، الوفاء، ۱۴۰۳ق؛ **مجمع البیان**: الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)،

بیروت، دار المعرفه، ۱۴۰۶ق؛ **مجمع الزوائد**: الهیثمی (م. ۸۰۷ق.)، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۲ق؛ **المختصر**: حسن بن سلیمان الحلی (قرن ۹ق.)، به کوشش علی اشرف، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۴۲۴ق؛ **مرآة العقول**: المجلسی (م. ۱۱۱۱ق.)، به کوشش رسولی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۳ش؛ **المصباح المنیر**: الفیومی (م. ۷۷۰ق.)، قم، دار الهجرة، ۱۴۰۵ق؛ **المصنّف**: عبدالرزاق الصنعانی (م. ۲۱۱ق.)، به کوشش حبیب الرحمن، المجلس العلمی؛ **معجم البلدان**: یاقوت الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛ **مفردات**: الراغب (م. ۴۲۵ق.)، به کوشش صفوان داودی، دمشق، دار القلم، ۱۴۱۲ق؛ **المهذب**: القاضي ابن البراج (م. ۴۸۱ق.)، قم، نشر اسلامی، ۱۴۰۶ق؛ **المیزان**: الطباطبائی (م. ۱۴۰۲ق.)، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۳ق؛ **نظم در السمطين**: الزرنندی (م. ۷۵۰ق.)، مكتبة الامام امير المؤمنين عليه السلام، ۱۳۷۷ق؛ **النهايه**: الطوسی (م. ۴۶۰ق.)، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۰۰ق؛ **الوافی**: الفیض الکاشانی (م. ۱۰۹۱ق.)، به کوشش ضیاء الدین، اصفهان، مكتبة الامام امير المؤمنين عليه السلام، ۱۴۰۶ق؛ **وسائل الشیعه**: الحر العاملی (م. ۱۱۰۴ق.)، قم، آل البيت عليهم السلام، ۱۴۱۲ق.

محمد مهدي خراسانی

بیت العتیق: از نام‌های کعبه

این نام از نام‌های رایج خانه خدا در فرهنگ اسلامی است که دو بار در قرآن از آن یاد شده است: ﴿وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾

(حج/۲۲، ۲۹)؛ ﴿ثُمَّ مَحَلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ (حج/۲۲، ۳۳). این دو آیه برخی از احکام حج را بیان کرده‌اند و مفسران ذیل آن‌ها وجوهی برای نام‌گذاری خانه خدا به «بیت العتیق» و نیز دیدگاه‌هایی درباره طواف و شماری از احکام قربانی آورده‌اند. از وجه این نام‌گذاری در روایت‌های اسلامی برمی‌آید که پیشینه آن به دوره‌هایی بسیار کهن و حتی پیش از تکوین زبان عربی بازمی‌گردد. البته در ادبیات و گزارش‌های بر جای مانده از دوران جاهلیت به این نام بر نمی‌خوریم.

◀ وجه نام‌گذاری بیت العتیق: این

ترکیب قرآنی از دو واژه «البیت» به معنای خانه و «العتیق» از ریشه «ع - ت - ق» تشکیل شده است. «عتیق» در دو معنای متفاوت «آزاد شده» و «کهن و باستانی» به کار رفته^۱ و همین منشأ اختلاف درباره نام‌گذاری «بیت العتیق» شده است:

۱. دیدگاه اول، «عتیق» را به معنای کهن می‌شمرد و قدمت را به معنای زمانی تفسیر کرده، این نام‌گذاری را منتسب به زمانه حضرت آدم می‌داند. بر همین اساس و به پشتوانه آیه ۹۶ آل عمران/۳ خانه خدا را نخستین خانه‌ای دانسته‌اند که برای انسان‌ها و به

دست آدم ساخته شده است.^۲ گروهی دیگر قدمت بیت العتیق را به پیش از آن روزگار نسبت داده‌اند. در روایتی، آفرینش آن پیش از آفرینش زمین دانسته شده است.^۳ در برابر روایت یاد شده، در حدیثی، امام علی علیه السلام در پاسخ پرسش درباره نخستین بودن خانه خدا می‌فرماید که پیش از آن هم خانه‌هایی بود؛ اما کعبه نخستین خانه مبارکی است که در آن هدایت، رحمت و برکت قرار داده شده است.^۴ در وجه جمع میان این دو دسته روایت، می‌توان دسته نخست را به زبان تأویلی و بیانگر اولویت رتبی و نه زمانی این خانه در آفرینش دانست یا منظور از آن‌ها را گستراندن زمین از نقطه کعبه به معنای مورد نظر در «دحوالارض»^۵ شمرد. شماری از مفسران معاصر نیز با تحدید بیشتر تقدم زمانی خانه خدا، آن را نخستین خانه‌ای دانسته‌اند که برای مردم مکه قرار داده شده است.^۶

۲. دیدگاه دوم، واژه عتیق را به معنای «آزاد شده» دانسته، با مناسبت‌هایی چند، نام‌گذاری آن را بر این اساس توجیه می‌کند: رهایی از غرق در طوفان نوح^۷، آزادی از چیرگی

۲. العین، ج ۱، ص ۱۴۶، «عتیق»؛ مجمع البیان، ج ۴، ص ۸۲؛ روح المعانی، ج ۹، ص ۱۴۷.

۳. الکافی، ج ۴، ص ۱۸۹؛ علل الشرائع، ص ۳۹۹.

۴. المناقب، ج ۱، ص ۳۲۲.

۵. میزان، ج ۱۴، ص ۳۷۸.

۶. المحاسن، ج ۲، ص ۳۳۶.

۱. معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۲۱۹-۲۲۱، «عتیق».

که این تعبیر در آن‌ها به کار رفته، تفکیک کرده و مقصود از یکی را کعبه و دیگری را حرم دانسته‌اند. این دسته از فقیهان با تفکیک دو عبارت ﴿إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ (حج/۲۲، ۳۳) و ﴿بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾ (حج/۲۲، ۲۹) در آیات یاد شده، اولی را به قرینه ﴿إِلَى﴾ شامل همه حرم دانسته‌اند و دومی را به کعبه تفسیر کرده و برخی ثمرات فقهی نیز درباره اعمال حج بر آن بنا نهاده‌اند.^{۱۰} شماری از مفسران معاصر نیز بدون پشتوانه و دلیل، ﴿بیت العتیق﴾ را در آیه ۳۳ حج/۲۲ به همه محدود کرده حرم تفسیر کرده‌اند که سرزمین «منا» و «مشعر» را هم شامل می‌شود.^{۱۱} از برخی مفسران متقدم نیز اطلاق بیت العتیق بر همه شهر مکه گزارش شده است.^{۱۲} بیضاوی در رویکردی تأویلی، مقصود از بیت العتیق را بهشت یا بیت المعمور* دانسته است.^{۱۳}

◀ بیت العتیق و ارزش و احترام خانه

خدا: صفت عتیق برای این خانه به هر دو معنای یاد شده، بیانگر جایگاه و حرمت این مکان مقدس است. مفسرانی که بیت العتیق را بهشت یا بیت المعمور دانسته‌اند، آن را محل

۱۰. نک: بدائع الصنائع، ج ۲، ص ۱۷۹؛ شرح معانی الآثار، ج ۲، ص ۱۹۴.
 ۱۱. من وحی القرآن، ج ۱۶، ص ۶۶.
 ۱۲. جامع البیان، ج ۱۷، ص ۴۱۰؛ قس: مکه در بستر تاریخ، ص ۷۶.
 ۱۳. تفسیر بیضاوی، ج ۳، ص ۷۱.

ستمگران، آزادی از مالکیت و سکونت هر موجود^۲ و آزادی گنهکاران از یوغ عذاب در این خانه.^۳ در این میان، فخر رازی و شماری از مفسران معاصر به لازمه مفهوم آزاد شدن توجه کرده و گرانبهایی و گرامی بودن خانه خدا را معنای بیت العتیق دانسته‌اند.^۴

به هر رو، این وجوه را می‌توان ابعادی گوناگون از ویژگی‌های خانه خدا دانست که تعبیر «بیت العتیق» به آن‌ها اشاره دارد. شماری از مفسران^۵ و نیز لغویانی مانند ابن منظور^۶ و فیروزآبادی^۷ با ذکر این دیدگاه‌ها، پذیرش یکجای آن‌ها را منتفی ندانسته‌اند.

◀ محدوده مکانی بیت العتیق: تقریباً

همه مفسران و تاریخ‌نگاران، مقصود از بیت العتیق را کعبه می‌دانند و بیشتر معاصران نیز همین باور را دارند.^۸ در برابر، گروهی اندک از همه محدود کرده حرم به عنوان بیت العتیق یاد کرده‌اند.^۹ در این میان، برخی میان دو آیه‌ای

۱. مجمع البیان، ج ۴، ص ۸۲؛ مفردات، ص ۳۲۱؛ لسان العرب، ج ۱۰، ص ۲۲۶، «عتق».
 ۲. الکافی، ج ۴، ص ۱۸۹-۱۹۰؛ علل الشرائع، ص ۳۹۹.
 ۳. تفسیر قرطبی، ج ۱۳، ص ۵۲.
 ۴. نک: التفسیر الکبیر، ج ۲۳، ص ۳۰؛ نمونه، ج ۱۴، ص ۸۸.
 ۵. نک: التفسیر الکبیر، ج ۲۳، ص ۳۰؛ نمونه، ج ۱۴، ص ۸۸.
 ۶. لسان العرب، ج ۱۰، ص ۲۳۵.
 ۷. القاموس المحيط، ج ۳، ص ۴۶۱، «عتق».
 ۸. نک: التبیان، ج ۷، ص ۳۱۴؛ المفصل، ج ۶، ص ۴۳۰؛ المیزان، ج ۱۴، ص ۳۷۱.
 ۹. نک: جامع البیان، ج ۲، ص ۳۰۷؛ مجمع البیان، ج ۷، ص ۱۵۱.

نگهداشت ثواب اعمال شمرده‌اند.^۱ از دیگر نشانه‌های احترام و ارزش بیت العتیق آن است که مسلمانان در دعاهای بسیار برای بیان بزرگی خداوند از او با نام «خداوندگار بیت العتیق» یاد می‌کنند. دعاهایی چند در منابع شیعی^۲ و سنی^۳ متضمن این تعبیر هستند.

◀ منابع

بدائع الصنائع: علاء الدین الکاسانی (م. ۵۸۷ق.)، پاکستان، المكتبة الحبيبه، ۱۴۰۹ق؛ التبيين: الطوسي (م. ۴۶۰ق.)، به كوشش العالمی، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تفسیر بیضاوی (انوار التنزیل): البیضاوی (م. ۶۸۵ق.)، به كوشش مرعشلی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۴۱۸ق؛ تفسیر قرطبی (الجامع لاحكام القرآن): القرطبی (م. ۶۷۱ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ق؛ التفسیر الكبير: الفخر الرازی (م. ۶۰۶ق.)، تهران، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق؛ جامع البیان: الطبری (م. ۳۱۰ق.)، به كوشش صدقی جمیل، بیروت، دار الفكر، ۱۴۱۵ق؛ روح المعانی: الأوسی (۲۷۰ق.)، بیروت، دار الفكر، ۱۴۰۸ق؛ شرح معانی الآثار: احمد بن سلمه، به كوشش زهری نجار، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۶ق؛ علل الشرائع: الصدوق (م. ۳۸۱ق.)، به كوشش بحر العلوم، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۵ق؛ العین: خلیل (م. ۱۷۰ق.)، به كوشش المخزومی و السامرائی، دار الهجره، ۱۴۰۹ق؛ الفضائل: شاذان بن جبرئیل القمی (م. ۶۶۰ق.)، نجف، المكتبة الحیدریه، ۱۳۸۱ق؛ القاموس

المحیط: الفیروزآبادی (م. ۸۱۷ق.)، بیروت، دار العلم؛ الكافی: الكلینی (م. ۳۲۹ق.)، به كوشش غفاری، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش؛ كنز العمال: المتقی الهندی (م. ۹۷۵ق.)، به كوشش السقاء، بیروت، الرساله، ۱۴۱۳ق؛ لسان العرب: ابن منظور (م. ۷۱۱ق.)، قم، ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق؛ مجمع البیان: الطبرسی (م. ۵۴۸ق.)، صیدا، مطبعة العرفان، ۱۳۵۵ق؛ المحاسن: ابن خالد البرقی (م. ۲۷۴ق.)، به كوشش حسینی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۲۶ش؛ المصباح: الكفعمی (م. ۹۰۵ق.)، بیروت، اعلامی، ۱۴۰۳ق؛ معجم مقاییس اللغة: ابن فارس (م. ۳۹۵ق.)، به كوشش عبدالسلام محمد، قم، دفتر تبلیغات، ۱۴۰۴ق؛ مفردات: الراغب (م. ۴۲۵ق.)، نشر الكتاب، ۱۴۰۴ق؛ المفصل: جواد علی، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۷۶م؛ مکه در بستر تاریخ: نعمت الله صفری فروشانی، قم، مركز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۶ش؛ من وحی القرآن: سید محمد حسین فضل الله، بیروت، دار الملاك، ۱۴۱۹ق؛ مناقب آل ابی طالب: ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق.)، به كوشش گروهی از اساتید، نجف، الحیدریه، ۱۳۷۶ق؛ المیزان: الطباطبائی (م. ۴۰۲ق.)، بیروت، اعلامی، ۱۳۹۳ق؛ نمونه: مكارم شیرازی و دیگران، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ش.

فاطمه آزادی نژاد

بیت الله: از نام‌های کعبه

«بیت» در اصل به محل زندگی انسان در شب است که بعدها بدون اعتبار قید شب^۴، به

۱. تفسیر بیضاوی، ج ۳، ص ۷۱.

۲. الفضائل، ص ۵۱؛ المصباح، ص ۲۶۲.

۳. نک: کنز العمال، ج ۲، ص ۲۵۹.

۴. مفردات، ص ۱۵۱.